

ПРО ДЕЯКІ ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАХОДІВ І ЗАСОБІВ БЕЗПЕКИ ДО ЗАСУДЖЕНИХ У МІСЦЯХ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ В УКРАЇНІ

В статті здійснений аналіз правових засад та практики реалізації у кримінально-виконавчій діяльності України заходів безпеки (фізичної сили, спеціальних засобів та зброї) до осіб, які тримаються у слідчих ізоляторах та кримінально-виконавчих установах закритого типу, а також запропоновані науково обґрунтовані заходи щодо вирішення існуючих у цій сфері проблем.

Ключові слова: безпека; фізична сила; спеціальні засоби; зброя; правові підстави; ув'язнений під варту; засуджений до позбавлення волі; виправна колонія; персонал Державної кримінально-виконавчої служби України.

Постановка проблеми та її актуальність. Останні події в Україні (застосування фізичної сили, спеціальних засобів та зброї до активістів Майдану в м. Києві у листопаді 2013 – лютому 2014 р.р.) активізували зазначену теоретико-прикладну проблему й у кримінально-виконавчій діяльності, а саме: практика застосування заходів безпеки до ув'язнених під варту в слідчих ізоляторах (далі – СІЗО) та кримінально-виконавчих установах (КВУ) закритого типу (до таких, згідно вимог ст. 11 Кримінально-виконавчого кодексу (КВК) України, відносяться виправні та виховні колонії)) [1], показує, що нерідко персонал Державної кримінально-виконавчої служби (ДКВС) України зловживає цим правом, а, подекуди, й перевищує свої повноваження при цьому, що в кінцевому результаті приводить до суттєвого порушення прав і законних інтересів як осіб, які тримаються в СІЗО, так і засуджених, що відбувають покарання у виді позбавлення волі [2].

Як встановлено у ході даного дослідження, однією з детермінант, що обумовлює такий стан справ, є неналежне правове забезпечення даного виду кримінально-виконавчої діяльності в Україні, а також недостатня роль науковців у роз'ясненні особливостей правових підстав застосування до ув'язнених під варту та засуджених до позбавлення волі заходів безпеки, у тому числі шляхом детального викладення зазначеного питання, у першу чергу, в підручниках, навчальних посібниках і Науково-практичних коментарях до КВК України та в інших доктринальних джерелах, що й стало вирішальним при виборі теми даної наукової розробки та визначенні її мети і задач.

Аналіз досліджень і публікацій. Вивчення наукової літератури показало, що як у радянську

добу (до 1991 р.), так і в сьогоденні означеною проблематикою вчені у більшій мірі займаються у межах закритих (конфіденційних) досліджень, що, без сумніву, теж негативно впливало на стан кримінально-виконавчої діяльності в Україні, позаяк їх результати доступними були лише для обмеженого кола фахівців (тільки для осіб, що мають відповідний доступ до державної таємниці) та, у свою чергу, не могли бути предметом наукових дискусій для широкого загалу як спеціалістів у сфері виконання покарань, так і практиків і громадськості.

Поряд з цим, варто зауважити, що окремі аспекти даної тематики досліджувались у працях науковців кримінально-виконавчого профілю, а саме: В. А. Бадири, Є. Ю. Бараша, І. Г. Богатирьова, В. В. Василевича, О. М. Джузи, С. В. Денисова, Т. А. Денисової, В. М. Дрьоміна, А. В. Кирилюка, В. О. Корчинського, О. Г. Колба, І. М. Копотуна, В. А. Меркулової, А. Х. Степанюка, В. М. Трубникова, І. С. Яковець, С. Я. Фаренюка та ін.

Проте кількість таких наукових розробок є мізерною, у той самий час, коли теоретико-прикладні проблеми у зазначеній сфері є очевидними та вкрай актуальними з огляду необхідності удосконалення як правових засад, так і в цілому правового механізму застосування до осіб, які тримаються в СІЗО та у виправних і виховних колоніях, заходів безпеки (фізичної сили, спеціальних засобів і зброї).

Виклад основних положень. В науці під правовими підставами розуміють систему правових норм та підзаконних актів, які визначають загальну допустимість, встановлюють принципи і правила, регламентують порядок і умови використання тих чи інших засобів, включаючи науково-технічні, для вирішення завдань боротьби зі злочинністю та забезпечення правопорядку [3,

с. 759]. Застосування права – це правова форма діяльності уповноважених суб'єктів стосовно забезпечення реалізації норм права щодо конкретних життєвих випадків шляхом ухвалення індивідуально-правових рішень [4, с. 265].

Таким чином, якщо взяти за основу зазначені вище поняття, то під «правовими підставами застосування в Україні заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї до засуджених у місцях позбавлення волі» слід розуміти систему законодавчих та інших нормативно-правових актів, що визначають загальну допустимість, встановлюють принципи і правила, регламентують порядок і умови діяльності персоналу виправних і виховних колоній щодо використання зазначених заходів і засобів до осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, у конкретних життєвих випадках шляхом прийняття індивідуально-правових рішень по суті.

Враховуючи існуючі в теорії права підходи [4, с. 266] та добуті в ході даного дослідження результати, можна вивести наступні характерні риси застосування норм права персоналом ДКВС України, що пов'язані з використанням фізичної сили, спеціальних засобів і зброї до засуджених у місцях позбавлення волі:

1) його метою, виходячи із змісту ч. 1 ст. 106 КВК України «Підстави застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї» є припинення: а) фізичного опору осіб, які тримаються у виправних і виховних колоніях; б) злісного невиконання законних вимог персоналу колонії; в) буйства засуджених; г) участі зазначених осіб у масових заворушеннях; г) захваті заручників; д) інших насильницьких дій; е) втечі з-під варти; є) заподіяння засудженими шкоди оточенню (у формі запобігання таким діям); ж) заподіяння цими особами шкоди самим собі у такій самій формі запобігання;

2) така діяльність персоналу ДКВС України є владною, тобто передбачає прийняття юридично обов'язкових рішень та включає у себе:

а) попередження про намір використати вказані в ст. 106 КВК заходи і засоби;

б) застосування цих заходів і засобів без попередження у випадках, якщо виникла безпосередня загроза життю або здоров'ю персоналу колонії чи інших осіб (ч. 2 ст. 106 КВК);

в) про застосування фізичної сили, спеціальних засобів і гамівної сорочки доповідається в рапорті начальникові колонії, а при застосуванні зброї ще й повідомляється про цей випадок прокурору (ч. 5 ст. 106 КВК);

3) застосування передбачає прийняття індивідуально-правових рішень щодо використання форми та рівня фізичної сили, видів спецзасобів і зброї до конкретно взятих засуджених у місцях позбавлення волі для досягнення визначеної у ч. 1 ст. 106 КВК мети;

4) застосування є діяльністю, що здійснюється чітко уповноваженими суб'єктами – персоналом колоній, який є складовим елементом персоналу ДКВС України, мова про який ведеться в ст. 14 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» [5];

5) застосування фізичної сили, спецзасобів і зброї здійснюється по спеціально визначеній процедурі (ч. ч. 2-5 ст. 106 КВК та п.п. 59-63 ПВР УВП);

б) застосування завершується прийняттям акта правозастосування – рапорта і письмового повідомлення прокурора (ч. 5 ст. 106 КВК).

При цьому, як з даного приводу зробив висновки Ж. В. Ревель, застосування сили у передбачених законом випадках не слід ототожнювати з порушенням прав людини. Зокрема, властива нашій добі схильність до політичних евфемізмів дає змогу вживати один і той самий м'який термін «порушення прав людини» до злочинів і до випадків, коли йдеться про неспроможність тієї чи іншої демократичної держави гарантувати своїм громадянам їх права [6, с. 312]. Більш того, варто погодитись з цим автором і у тому, що у сьогоденні великою помилкою в цій царині стало сплутування цілей з правами. Через це сталося нехтування реальними правами й виконанням того, що можна було бути для негайної та реальної гарантії дотримання цих прав [6, с. 313], що досить важливо з огляду визначення правомірності застосування фізичної сили, спеціальних засобів і зброї до засуджених у місцях позбавлення волі, включаючи й Україну.

У цьому контексті заслуговує на увагу позиція Ю. Бондаря, який вважає, що правозастосовна діяльність є єдиною з найважливіших форм «життя» права, а тому функції правозастосовної діяльності виступають як виявлення функцій права, займають підпорядковане положення щодо них і відбивають в динаміці головне в їх змісті [7, с. 614]. При цьому, як вірно зауважили А. Х. Степанюк та К. А. Автухов, установлення самих норм матеріального права має відбуватися за належною процедурою, реалізація якої виступатиме мінімальною гарантією того, що в результаті її дотримання будуть закріплені справедливі правила поведінки [8, с. 787]. Водночас це, на переконання С. П. Погребняка, чи не єдиний

шлях легітимізації права, тобто забезпечення довіри населення до нього, сприйняття його як засобу ефективного соціального регулювання [9, с. 59]. При такому підході, як слушно вважає О. О. Уварова, якщо матеріальні норми права встановлюють сам варіант поведінки шляхом гарантування прав, закріплення обов'язків чи заборон, то процесуальні вказують на послідовність дій з їх втілення в життя, розкривають процедуру реалізації можливої або належної поведінки [10, с. 20].

Саме зазначені теоретичні підходи склали методологічне підґрунття для висвітлення у цій статті питань, пов'язаних з правовими підставами застосування в Україні заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї до засуджених у місцях позбавлення волі.

Аналіз нормативно-правових актів з означеної проблематики показав, що ці підстави визначені в наступних джерелах права:

1) Конституції України (ст. ст. 3, 19, 27, 28, 29, 34, 37, 39, 55, 56, 59, 60, 62, 63, 68). При цьому визначальними в основному законі є положення ст. 3, у якій зазначено, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, та ст. 63, відповідно до якої засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду.

2) Стаття 106 КВК України «Підстави застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї».

3) Стаття 19 Закону України «Про попереднє ув'язнення («Підстави та порядок застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів, вогнепальної зброї до осіб, взятих під варту» [11].

4) Кримінальний кодекс України (ст. 36 «Необхідна оборона»; ст. 38 «Затримання особи, що вчинила злочин»; ст. 39 «Крайня необхідність») [12].

5) Закон України від 20.12.1990 «Про міліцію» (розділ IV «Застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і вогнепальної зброї»: ст. 12 «Умови і межі застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і вогнепальної зброї»; ст. 13 «Застосування заходів фізичного впливу»; ст. 14 «Застосування спеціальних засобів»; ст. 15-1 «Гарантії особистої безпеки озброєного працівника міліції») [13].

6) Постанова Ради Міністрів Української РСР від 27.02.1991 № 49 «Про затвердження Правил застосування спеціальних засобів при охороні

громадського порядку» (із змінами, внесеними згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 17.11.2001 № 1534) [14].

7) Наказ Державного департаменту України від 22.10.2004 № 205 «Про затвердження Інструкції з організації нагляду за засудженими, які відбувають покарання у кримінально-виконавчих установах» [15].

8) Наказ державного департаменту України з питань виконання покарань від 08.12.2003 № 237 «Про затвердження Інструкції з організації охорони кримінально-виконавчих установ закритого типу» (глава 3 «Застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів, зброї та службових собак під час охорони об'єктів та переміщення засуджених») [16].

9) Наказ Державного департаменту України з питань виконання покарань від 25.12.2003 № 275 «Про затвердження Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань (розділ XII «Підстави застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї»: п. 59 «Застосування фізичної сили і спеціальних засобів»; п. 60 «Порядок і підстави застосування наручників»; п. 61 «Порядок і підстави застосування сльозоточивих речовин, гумових кийків та фізичної сили»; п. 62 «Порядок і підстави застосування гамівної сорочки»; п. 63 «Порядок і підстави застосування вогнепальної зброї») [17].

Такими є основні правові засади застосування в Україні заходів фізичної сили, спеціальних засобів і зброї до засуджених у місцях позбавлення волі. Поряд з цим варто звернути увагу на той факт, що відомчі нормативно-правові акти України з означеної тематики або регулюють (шляхом усунення) прогалини законодавчого характеру, або дають так зване «розширене» тлумачення змісту закону [18, с. 411], що є недопустимим з огляду вимог принципу верховенства права, який знайшов своє відображення в ст. 8 Конституції України. Як у зв'язку з цим зазначено у п. 1 постанови Пленуму Верховного Суду України від 01 листопада 1996 р. № 9, відповідно до ст. 8 Конституції України в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Конституційні права та свободи людини і громадянина є безпосередньо діючими. Вони визначають цілі і зміст законів та інших нормативно-правових актів, зміст і спрямованість діяльності органів законодавчої та виконавчої влади, органів місцевого самоврядування і забезпечуються захистом правосуддя. При цьому, як витікає із змісту п. 2 цієї постанови, судові рішення мають ґрунтува-

тись на Конституції, а також на чинному законодавстві, яке не суперечить їй [19, с. 136].

На підтвердження такої позиції можна звернутись до ч. 3 ст. 63 Конституції України, у якій закріплено положення про те, що засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду, тобто і в питаннях, пов'язаних із застосуванням до осіб, які тримаються у виправних і виховних колоніях України, фізичної сили, спеціальних засобів і зброї, регулювання суспільних відносин має здійснюватись на рівні тільки закону, а не підзаконних нормативно-правових актів, що має місце у даний час. Зокрема, в назві ст. 106 КВК «Підстави застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї» мова про застосування гамівної сорочки не ведеться, у той самий час коли у змісті цієї норми (ч. ч. 1, 3, 5 ст. 106) законодавець визначив порядок і умови її застосування до засуджених у місцях позбавлення волі.

Висновки. Логічно у зв'язку з цим було доповнити назву ст. 106 КВК словосполученням «гамівної сорочки» та викласти її в наступній редакції: «Підстави застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів, гамівної сорочки та зброї». Крім цього, главу 16 КВК «Режим у колоніях та засоби його забезпечення» необхідно доповнити ст. 106-3 «Порядок і застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів, гамівної сорочки та зброї», взявши за основу положення, що визначені в розділі XII ПВР УВП «Підстави застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї», реалізувавши таким чином на практиці у контексті означеної проблематики принцип законності в кримінально-виконавчій діяльності України [20, с. 172-179]. Як з цього приводу вірно зробили висновок ряд науковців (О. Г. Колб, В. П. Захаров, С. М. Мирончук та ін.), принцип законності є визначальним, базовим серед усіх названих вище. Це такий стан, відповідно до якого діяльність всіх суб'єктів права ґрунтується на законі, а ідеї права, гуманізму, справедливості, свободи і відповідальності панують над особистими, вузько груповими інтересами [21, с. 233], що є досить важливим з огляду запропонованих у цій роботі змін до чинного законодавства України.

Література

1. *Кримінально-виконавчий кодекс України*: прийнятий 11 липня 2003 року [Електронний

ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1129-15>.

2. *Дані* Генеральної прокуратури України за 2013 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gp.gov.ua>.

3. *Артеменко П.* Правові основи застосування технічних засобів // Міжнародна поліцейська енциклопедія: У 10-т. / відп. ред.: В. В. Коваленко, Є. М. Моїсєєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. – К.: Атіка, 2010. – Т. 6: Оперативно-розшукова діяльність поліції (міліції). – С. 759.

4. *Вороніна М. А.* Застосування норм права як специфічна форма його реалізації // Теорія держави і права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін.; за ред. О. В. Петришина. – Х.: Право, 2014. – С. 265-267.

5. *Про Державну кримінально-виконавчу службу України*: Закон України від 23 червня 2005 р. // Офіційний вісник України. – 2005. – № 30. – Ст. 409.

6. *Ревель Ж. Ф.* Застосування сили та порушення прав людини // Міжнародна поліцейська енциклопедія: У 10 т. / відп. ред.: Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. – К.: «Вид. Дім «Ін Юре», 2003. – Т. 2: Права людини у контексті поліцейської діяльності. – С. 312-314.

7. *Бондар Ю.* Права функції застосування // Міжнародна поліцейська енциклопедія: у 10 т. / відп. ред.: Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. – К.: «Вид. Дім «Ін Юре», 2003. – Т. 1: Теоретико-методологічні та концептуальні засади поліцейського права та поліцейської деонтології. – 2003. – С. 614.

8. *Навчально-методичний посібник для самостійної роботи та практичних занять з навчальної дисципліни «Кримінально-виконавче право»* / уклад.: О. В. Лисодед, О. В. Ткачова, М. П. Черненко. – Х.: Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2013. – 112 с.

9. *Погребняк С. П.* Основоположні принципи права (змістовна характеристика [Текст]: монографія / С. П. Погребняк. – Х.: Право, 2008. – 264 с.

10. *Уварова О. О.* Матеріальне і процесуальне право: питання функціонального співвідношення [Текст] // О. О. Уварова, О. О. Сидоренко // Юрист України. – 2012. – № 4. – С. 18-24.

11. *Про попереднє ув'язнення*: Закон України від 30 червня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 35. – Ст. 360.

12. *Кримінальний кодекс України*: Прийнятий 5 квітня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25-26. – Ст. 131.

13. *Про міліцію*: Закон Української РСР від 20 грудня 1990 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1991. – № 4. – Ст. 20.

14. *Про затвердження Правил застосування спеціальних засобів при охороні громадського порядку*: постанова Ради Міністрів Української РСР від 27 лютого 1991 р. (із змінами, внесеними постановою Кабінету Міністрів України від 17.11.2001 р. № 1534) // Офіційний вісник України. – 2001. – № 47. – Ст. 2089.

15. *Про затвердження Інструкції з організації нагляду за засудженими, які відбувають покарання у кримінально-виконавчих установах*: наказ Державного департаменту України з питань виконання покарань від 22 жовтня 2004 р. № 205. – К.: ДДУПВП, 2004. – 65 с.

16. *Про затвердження Інструкції з організації охорони кримінально-виконавчих установ закритого типу*: наказ Державного департаменту України з питань виконання покарань від 08.12.2003 р. № 237. – К.: ДДУПВП, 2003. – 87 с.

17. *Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань*: затв. наказом Державного

департаменту України з питань виконання покарань від 25 грудня 2003 р. № 275 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 52 (ч. 2). – Ст. 2898.

18. Скакун О. Ф. *Теорія держави і права*: [підруч.] / О. Ф. Скакун; пер. з рос. – Х.: Консум, 2001. – 656 с.

19. *Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя*: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 1 листопада 1996 р. № 9 // Постанови Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах / упоряд. В. В. Рожнова, А. С. Сизоненко, Л. Д. Удалова. – К.: ПАЛИВОДА А.В., 2011. – С. 136-141.

20. Степанюк А. Ф. *Принцип законности в деятельности органов и учреждений исполнения наказаний*: [Текст] / А. Ф. Степанюк // Проблемы законности: республік. між від. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 1999. – № 40. – С. 172-179.

21. Захаров В. П., Колб О. Г., Мирончук С. М., Мілішук Л. І. *Організація індивідуального запобігання злочинам у кримінально-виконавчій установі*: Монографія. – 2-ге вид., переробл. і доп. – Луцьк: Під-ць Іванюк В.П., 2007. – 442 с.

О. В. Охман

О некоторых правовых основаниях применения мер и средств безопасности к осужденным в местах лишения свободы в Украине

В статье осуществлен анализ правовых оснований и реализации в уголовно-исполнительной деятельности Украины мер безопасности (физической силы, специальных средств и оружия) к лицам, которые содержатся в следственных изоляторах и уголовно-исполнительных учреждениях закрытого типа, а также предложены научно обоснованные мероприятия, направленные на решение существующих в этой области проблем.

Ключевые слова: меры безопасности; физическая сила; специальные средства; оружие; правовые основания; заключенный под стражу; осужденный к лишению свободы; исправительная колония; персонал Государственной уголовно-исполнительной службы Украины.

О. Okhman

Towards legal grounds of applying precaution measures to convicted persons in prisons of Ukraine

The article analyzes the legal principles and the implementation of safety measures (physical force, special means and weapons) to the persons who are held in a detention facilities and penal institutions of the closed type in penal activity of Ukraine. Evidence-based measures directed to the existing problems in this area are proposed.

Key words: security; physical strength; special tools; weapons; legal basis; taken into custody; sentenced to imprisonment; penal colony; Penal Service of Ukraine.